

Grygier, Tadeusz

"Preussenland. Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung" Bd. 3, 1965, h. 1-3 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 153-157

1966

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE I OMÓWIENIA

Preussenland. Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Marburg 1965, Bd. 3, H. 1—3, ss. 1—48.

Kolejne zeszyty trzeciego rocznika „Preussenland” omówić należy od informacji dotyczącej stanu badań naukowych nad historią Pomorza Wschodniego. Erich Keyser, *Bericht über die Tätigkeit der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung im Jahre 1964* (ss. 40—42) oraz Klaus Conrad, *Bericht über die wissenschaftliche Tagung der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung in Bremen* (ss. 42—48) omawiają wyniki prac Komisji Historycznej dla Badań Regionalnych Prus Wschodnich i Zachodnich. Wszystkie prace finansowane są przez Radę Instytutu Herdera w Marburgu oraz przez Niemieckie Stowarzyszenie Badawcze (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*). Otóż w 1964 r. ogłoszono kolejny zeszyt (*Altpreussische Biografie*, litery St—V). W przygotowaniu znajduje się zeszyt na W—Z oraz tom uzupełniający. Nad słownikiem biograficznym pracują Kurt Forstreuter oraz Fritz Gause. Wydano również bibliografię E. Wermkego (*Scientia-Verlag in Aalen*) za lata 1920—1938 jako tom drugi. Prace nad Kodeksem dyplomatycznym prowadzone przez Klauśa Conrada objęły zbiór dyplomów z 1356 r. (regesty) oraz z 1382 r. (*in extenso*). Sporządzono regesty dyplomów komturstwa człuchowskiego oraz tucholskiego.

Hans Schmauch zakończył pracę nad kodeksem dyplomatycznym biskupstwa sambijskiego. Wydawnictwo Minerva we Frankfurcie nad Menem wznowiło edycję 5 tomów *Scriptores Rerum Prussicarum*, a Walter Hubatsch przygotował szósty tom *Scriptores*. Erich Weise opracował tom 3 umów państwowych zakonu krzyżackiego z lat 1468—1497. Nowym zupełnie wydawnictwem źródłowym są *Staatsschriften des Deutschen Ordens*, którego tom 1 obejmuje traktaty państwowe okresu sprzed soboru w Konstancji. W. Hubatsch przygotowuje również wydawnictwo dotyczące umów państwowych między Brandenburgią a Prusami z XVI i XVII wieku (*Brandenburgisch-Preussischen Staatsverträge*). W Archiwum Państwowym w Getyndze wyodrębniono specjalny dział *Polonica*. Drukiem ukazał się rejestr do wydawnictwa E. Joachima i W. Hubatscha, *Regestenwerk für die Urkunden des Deutschen Ordens*. Karol Lampe przygotował bibliografię historii zakonu krzyżackiego. Komisja współredagowała również zeszyt nadzwyczajny „*Zeitschrift für Ostforschung*”, zatytułowany „Preussenland”, w którym F. Bahrisze o Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie.

Konferencja naukowa Komisji Historycznej odbyła się 19 i 20 czerwca 1965 r. w Bremie. Bremeńską konferencję zorganizował A. Cammann, kierownik tamtejszej placówki etnograficznej (*Forschungsstelle für Ostdeutsche Volkskunde*). Nowym przewodniczącym Komisji (w miejsce profesora E. Keysera) został Hans Koeppen. Skład zarządu jest następujący: profesor W. Hubatsch, profesor R. Wenskus, dr K. Forstreuter, dr F. Gause, profesor E. Keyser, profesor K. Riemann i profesor H. Schmauch. Z obrad konferencji do odnotowania są następujące wystąpienia:

H. Koeppen referował stan badań nad działalnością prokuratora Zakonu Johanna Tiergarta. Raporty Tiergarta z lat 1419—1428 obejmują tom 3 i 4 *Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens*. Technika edycyjna raportów prokuratorów jest mieszaniną tekstów oryginalnych z krótkim referowaniem treści dokumentów, z komentarzami opartymi na materiałach Archiwum w Getyndze. Szczególnie interesujące są raporty Tiergarta na temat polsko-krzyżackich sporów z 1420 r. oraz rady i plany Henryka von Plauena, dotyczące wojny przewencyjnej z Polską jesienią 1420 r. D. B o o c k m a n n zajął się stosunkami między Zakonem a stanami pruskimi. Punktem wyjścia referatu jest memoriał z 1453 r., opracowany na zlecenie wielkiego mistrza dla ustosunkowania się do skarg stanów pruskich (miast i wsi) oraz przygotowania się do procesu przed cesarzem w 1453 r. Memoriał ten jest próbą Zakonu zmierzającą do zapobieżenia rewolucji. Co więcej, autor memoriału stawiał projekt sprowokowania stanów do jawnego nieposłuszeństwa wobec wyroku cesarskiego i tym samym do pozbawienia ich przywilejów. Wówczas taka sytuacja prawna (*privilegienloser Zustand*) stanów pozwoliłaby wielkiemu mistrzowi wypędzić najoporniejszych przeciwników oraz przeprowadzić zasadnicze zmiany ustrojowe w państwie zakonnym. Ze zmianą ustrojową proponowano zreformować szereg przepisów prawnych np. prawa dziedziczenia (*Erbrecht*) na rzecz wzmocnienia władzy państwowej. *Der Verfasser denkt fiscalisch und herrschaftlich. Er will neues Recht schaffen, das sich nur von den Interessen der Herrschaft herleitet*. Wydaje się, że memoriał ten rzuca nowe światło na wydarzenia 1454 r., chyba utwierdza w przekonaniu, iż akt inkorporacyjny z marca 1454 r. jest nie tylko manifestem powstańczym stanów pruskich, jednoczącym Pomorze z Polską, ale przede wszystkim deklaracją rewolucyjną. Autorem memoriału ma być komtur toruński, należący do grupy kierowniczej Zakonu z brzemienego roku 1449. Grupa ta zamierzała przewyciężyć kryzys Zakonu przez wzmocnienie i dalsze scentralizowanie aparatu państwowego. Państwo Zakonne miało przejść z ustroju „państwa kolonialnego w państwo-księstwo terytorialne”. W 1453 r. państwo zakonne nie było przygotowane jednak do tej przemiany i nie mogło oraz nie chciało zrozumieć słusznych żądań stanów.

Dr Clemens Wieser poinformował uczestników konferencji bremeńskiej o staraniach zmierzających do erygowania nowego cyklu wydawniczego, dotyczącego historii zakonu krzyżackiego, przede wszystkim z okresu obejmującego lata 1525—1918. Wydawnictwo to: „Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens” powstaje w Wiedniu i na razie opiera się na dysertacjach doktorskich Uniwersytetu Wiedeńskiego. Do spraw zakonnych nawiązał również D. Prüser, omawiając stosunki Bremy z Zakonem (*Bremen und der Deutsche Orden*). Zakon w Bremie pojawił się w 1230 r., obejmując opieką założony w 1200 r. szpital św. Ducha. Ważniejsze jednak były kontakty handlowe Bremy z Zakonem, tym bardziej, że mieszczanie Bremy i Lubeki za zasługi dla Zakonu, jako jedyni nie posiadający szlachectwa, mogli być członkami Zakonu. Stąd po 1410 r., kiedy Zakon zaczął przeżywać znaczne trudności, dom zakonny w Bremie, popierany przez miasto, zaczął się gospodarczo znacznie rczwijać. Ale w ciągu XVI wieku dom bremeński upadł, między innymi z powodu skandalicznego zachowania się komturów. Zachowanie to było niegodne duchownych. Na tym też tle doszło do starć z mieszczaństwem, które dom zakonny poczęło nienawidzić. W rezultacie w 1531 r. zamordowano komtura bremeńskiego. W 1564 r. komturstwo zostało przejęte przez miasto.

Do czasów przedzakonnych nawiązał profesor Jankuhn, omawiając działalność Wikinów w Prusach (*Die Wikinger im Preussenland*). Rozważania

swe podjął Jankuhn od stwierdzenia, że w Prusach istniały trzy centra wikingizacji — koło Kłajpedy, na terenie Sambii oraz w okolicach Elbląga. Centrum koło Kłajpedy (*Wiskiauten*) oraz cmentarzysko na terenie Nowego Miasta w Elblągu dostarczają dowodów, że Normanowie przebywali w tych miejscach przez kilka generacji. Normanowie w okolicach Elbląga mieli osiedlić się już w VIII wieku, czyli jeszcze przed znanymi wyprawami wikingizacji. Elbląg był więc jednym z pierwszych punktów wypadowych ekspansji Wikingów na wschodni Bałtyk. Polityczne i gospodarcze kulisy tych poczynań nie są znane. F. Gause zajął się udziałem studentów bremeńskich w życiu Uniwersytetu Królewskiego. Stosunki te miały charakter natury osobistej już w połowie XVI wieku. Gruntowały je walki religijne w obozie ewangelickim. Otóż kiedy Brema przyjęła oficjalnie kalwinizm, luterkańscy mieszkańcy łączyli się z luterkańskim Królewcem. Ze znaczniejszych rodzin bremeńskich z Królewcem związane były — Heshusius, rodzina Kenckelów oraz Bredelo.

P. Heinsius przedstawił na konferencji referat o zbiorach źródeł oraz o stanie badań nad budową okrętów (*Sammlungen und Forschungen zur Geschichte des Schiffbaues*). Stan badań nad tym zagadnieniem jest utrudniony, gdyż brak eksponatów muzealnych, brak szczególnie eksponatów budownictwa okrętowego średniowiecza z jednego z największych ośrodków stoczniowych jakim było Tolkmicko. Jeden egzemplarz z tej stoczni zachowany jest w Muzeum Żeglug w Kilonii, ale to za mało, by przeprowadzić pełne badania naukowe. Natomiast zbiory Muzeum Morskiego w Gdańsku w tym zakresie nie są jeszcze opracowane. Heinsius podkreśla wagę techniki budowy okrętów w Prusach Królewskich i Prusach Książęcych dla historii rozwoju przemysłu (szczególnie morskiego) całego basenu Morza Bałtyckiego. Wreszcie jedna z ważniejszych prac naukowych dla regionu pomorskiego, to atlas historyczny Prus Wschodnich i Prus Zachodnich. Prof. Wenskus w miejsce zmarłego H. Mortensena kieruje zespołem opracowującym atlas. Opracowano następujące mapy: a. Mapę pochodzenia zespołu kierowniczego Zakonu; b. Mapę fundowanych kościołów; c. Mapę podziału administracyjnego około 1400 r.; d. Serie map przekrojowych gospodarki Księstwa Pruskiego w oparciu o wykazy podatkowe z 1540 r.; e. Serie map gospodarczych z okresu 1780 r.; f. Mapę rozwoju folwarków z 1800 r.; g. Mapę komunikacyjną z XVI wieku (na podstawie prezentat listów zakonnych); h. Mapę komunikacyjną z 1720 r. W opracowaniu znajdują się mapy granic diecezji, baliwatów (kapitanatów) zakonnych w Rzeszy, umocnień obronnych, pochodzenia uczestników wypraw zakonnych na Litwę, rozwoju terytoriów miejskich oraz pustkowi.

Tyle jeśli chodzi o sprawy organizacyjne badań zachodnoniemieckich nad dziejami Pomorza Wschodniego. Omawiane zeszyty „Preussenland” przynoszą ponadto szkice z historii Królewca: Kurt Falcke, *Eine Königsberger Ratsordnung von 1539* omawia tekst zaginionego rękopisu byleż Biblioteki Miejskiej w Królewcu. Ordynacja rady miejskiej miała charakter bardzo cennego rękopisu, tym bardziej że był to najstarszy zachowany statut rady miejskiej trzech miast do czasu ich zjednoczenia w 1724 r. Podkreślić również trzeba i to, że jest on ważnym dokumentem dla historii ustroju miast Prus Książęcych, choćby w tym, że opracowany dla rady miejskiej Starego Miasta obowiązywał również i rady miejskie Knipawy i Lebeniku. W radzie miejskiej Starego Miasta rozpatrywano sprawy wspólne trzech miast, Co więcej, do obowiązków burmistrzów i radnych Knipawy oraz Lebeniku należało zgłaszanie się na wezwanie burmistrza i rady Starego Miasta, czy na rozkaz podany z zamku książęcego. Nieposłuszeństwo karano grzywną. Wspólne

obrazy wszystkich rad miejskich Królewca dotyczyły prawdopodobnie spraw wewnętrznych miasta (municipium miejskie mogło prowadzić swą „własną politykę”).

Erich Sandow w artykule pt. *Eine zeitgenössische Predigt über den Brand der Löbenichtschen Kirche in Königsberg Pr. am 11 und 12 November 1764 J.*, omawia opis pożaru kościoła w Lebeniku w 1764 r. Pożar ten wybuchł w wyniku niezwyklej burzy, jaka rozpętała się w nocy z 11 na 12 listopada 1764 r. Spaliła się wówczas $\frac{1}{10}$ całego Królewca, a między innymi kościół farny Lebenika im. św. Barbary. Spaliły się 4 kościoły (Lebeniku, Sackheim, Hospital oraz katolicki), 321 domów, 39 browarów, 49 spichrzów, 6 plebanek, 4 szkoły, ratusz w Lebeniku, Sąd Miejski, Dom Ubogich, szpital, kamera państwowa oraz wielka waga miejska. H. Meinhard Mühlpfordt w szkicu pt. *Königsberg im Spiegel von Reisenden des 18 und 19 Jahrhunderts*, systematycznie już od dwu lat publikuje opisy Królewca podane przez obcych podróżnych. Tym razem podaje opis miasta z 1806 r. sporządzony przez profesora medycyny w Berlinie Ch. Wilhelma Hufelanda. Życie teatralne Królewca natomiast w 1789 r. przedstawia znany aktor Józef Antoni Christ.

Kurt Forstreuter w artykule pt. *Abel Will, ein ostpreussischer Übersetzer* podejmuje temat Prusów żyjących w Księstwie Pruskim jeszcze w XVIII wieku. Stara się podważyć pogląd, jakoby Zakon wyniszczył Prusów. Jednym z dowodów, iż masa ludności pruskiej znajdowała się pod koniec XVI wieku na terenie Prus Książęcych miał być fakt istnienia licznych tłumaczeń na język pruski literatury religijnej. Najpełniejszy tekst w języku pruskim to tzw. *Enchiridion* z 1561 r., będący tłumaczeniem *Malego Katechizmu* Lutra. Tłumaczem, jedynym znanym z nazwiska był Abel Will, proboszcz z Pobethen na terenie Sambii. Wartość tego tłumaczenia wprawdzie kwestionują H. Leskien, czy G. Gerullis, ale pozytywnie oceniają je A. Bezzenberger, R. Trautmann, H. Schmauch w artykule pt. *Die freie Prälatur Schneidemühl, ihre Entstehung und weitere Entwicklung* omawia podział administracyjny prałatury w Pile. Autor rozważa trwałość kościelnego podziału administracyjnego na obszarze polskim na przestrzeni od X—XIX wieku. Zmiany zasadnicze nastąpiły dopiero po kongresie wiedeńskim. Bulla *circumscripcyjna* z 16 lipca 1821 r. zmieniła granice diecezji katolickich. Wówczas ustalony podział administracyjny diecezji warmińskiej, chełmińskiej oraz połączonego arcybiskupstwa gnieźnieńsko-poznańskiego obowiązywał do traktatu wersalskiego. Dla części ziem polskich nie przyznanych wówczas (w 1920 r.) Polsce utworzono tzw. okręg administracji państwowej *Grenzmark Posen-Westpreussen*. 22 listopada 1920 r. utworzono dla przebywających tam około 100 000 katolików delegaturę arcybiskupstwa poznańskiego. Siedzibą tej delegatury było Tuczno w pow. waleckim. Delegatura obejmowała początkowo dekanaty: pszczeński, babimojski i walecki. W 1922 r. (2 sierpnia) dołączono do niej dekanaty lemborski, człuchowski i złotowski. 1 maja 1923 r. delegaturę w Tucznie przemianowano na administraturę apostolską. W 1926 r. prałat Maksymilian Kaller (późniejszy biskup warmiński) przeniósł administraturę apostolską z Tuczna do Piły. W wyniku konkordatu między Prusami a Stolicą Apostolską z 14 czerwca 1929 r. utworzono tzw. *Praelatura nullius* w Pile. Prałaturę razem z diecezją warmińską, wrocławską, nowo erygowaną diecezją berlińską wcielono do wrocławskiej prowincji kościelnej. Sytuację prawną nowej jednostki kościelnej w Pile określono słownictwem *praelatus nullius dioecesis cum territorio proprio* tzn. tego rodzaju prałat posiada swój własny teren, prawnie niepodlegający żadnej diecezji.

Z ciekawszych pozycji „Preussenland” do odnotowania jest bibliografia historii poczty na Pomorzu Wschodnim (Alfred Koch, *Ost- und Westpreussische Postbibliographie. Ein Nachweis des postalischen Schrifttums über Ostpreussen, Westpreussen und Danzig*).

Tadeusz Grygier

Studia Warmińskie, t. 1, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1964, ss. 477.

W „Słowie wstępnym” pierwszego tomu *Studiów Warmińskich* czytamy: „Po ostatniej wojnie Warmia wróciła do Polski. Odbudowując życie administracyjne, ekonomiczne, oświatowe i kościelne, nie zapomniano o dawnych tradycjach naukowych i podjęto twórcze badania polskiej nauki. Owocem ich jest szereg pożytecznych rozpraw i założenie wartościowych czasopism naukowych pt. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” i „Rocznik Olsztyński”. Obecnie zespół profesorów Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosiarium” wydaje pierwszy tom „Studiów Warmińskich”, będących wynikiem ich pracy naukowej”. Tom ten zawiera jedenaście rozpraw z zakresu problematyki Kościoła katolickiego, ale tylko trzy z nich związane są tematycznie z Warmią i do nich ograniczam poniższe uwagi.

Ks. biskup Jan Obłak w rozprawie zatytułowanej *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego (1741—1766)*, przedstawiając sylwetkę biskupa Grabowskiego, omówił na wstępie trudne położenie polityczne i gospodarcze biskupstwa warmińskiego. Był to okres, kiedy Polska za panowania Sasów popadła w anarchię i nie mogła zapewnić Warmii dostatecznej opieki, i kiedy w potęgę wzrosły Prusy. Pruskie oddziały zbrojne często przekraczały granice Warmii, rabowały dobytek ludności i porywały młodych mężczyzn — poddanych biskupa — do wojska pruskiego. Król pruski Fryderyk II samowolnie nakładał podatki na ludność biskupstwa, zaś wojska pruskie dokonywały przemarszów przez jego ziemie. Szczególnie ciężka sytuacja zapanowała w okresie wojny siedmioletniej, kiedy to ziemie biskupstwa były terenem przemarszu wojsk pruskich i rosyjskich. Można by tu przypomnieć o podejmowanych przez biskupa Grabowskiego próbach uzdrowienia życia społeczno-gospodarczego Warmii, próbach, których wynikiem była — pochodząca z ostatniego roku rządów Grabowskiego — ordynacja z 4 lipca 1766 r., regulująca stosunki gospodarczo-społeczne na Warmii. Jeżeli nawet, patrząc z perspektywy lat na tę ordynację, nie możemy ją uznać we wszystkich aspektach za postępową, to jednak była ona znacznym ulepszeniem, obowiązującym w biskupstwie ordynacji Maurycego Ferbera z 1526 r., Mikołaja Szyszkowskiego z 1637 r. i Jana Wydźgi z 1877 r.¹

Z kolei, po przedstawieniu życiorysu biskupa Grabowskiego, o którym Hugo Kołłątaj mówił, że inni „widzieli w nim jednego z nielicznych, uczciwych i rozsądnych wyjątków w smutnej Polsce saskiej”, autor zajął się właściwym tematem tj. działalnością biskupa Grabowskiego jako mecenasa sztuki i nauki. Autor wykorzystał materiały źródłowe przechowywane w Archiwum Diecezjalnym w Olsztynie. Trzeba tu podkreślić, iż cała rozprawa bazuje na nie znanych archiwaliach warmińskich.

¹ T. Grygier, *Z działalności politycznej kapituły i biskupstwa warmińskiego u schyłku Rzeczypospolitej*, Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, nr 5, 1961, s. 7.